

XORAZMSHOHLAR DAVRI TARIXIY GEOGRAFIYASI

*Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti**tarix ta'lim yo'nalishi**1-kurs talabalari****G'aybullayev Odil******Xasanov Ozodbek*****Anotatsiya**

Ushbu maqolada Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasi, davlat hududlarining shakllanishi, siyosiy chegaralarning o'zgarishi hamda iqtisodiy-madaniy markazlarning rivoji tahlil qilinadi. X especially XII–XIII asrlarda Xorazmshohlar imperiyasining hududiy kengayishi, qo'shni mamlakatlar bilan aloqalari va geostrategik omillarining davlat taraqqiyotiga ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida tarixiy xaritalar, yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlar asosida Xorazmning siyosiy-geografik manzarasi qayta tiklanadi.

Anotation

This article examines the historical geography of the Khwarazmshahs period, focusing on the formation of territorial boundaries, the evolution of political frontiers, and the development of major economic and cultural centers. Special attention is given to the territorial expansion of the Khwarazmshah Empire during the 12th–13th centuries, its interactions with neighboring states, and the impact of geostrategic factors on the state's development. The study reconstructs the political-geographical landscape of Khwarazm using historical maps, written sources, and archaeological evidence.

Kalit soʻzlar: Xorazmshohlar, tarixiy geografiya, siyosiy chegaralar, XII–XIII asrlar, geostrategiya, hududiy kengayish, arxeologiya, tarixiy xaritalar, Oʻrta Osiyo, madaniy markazlar

Keywords: Khorezmshahs, historical geography, political borders, 12th–13th centuries, geostrategy, territorial expansion, archeology, historical maps, Central Asia, cultural centers.

KIRISH.

Xorazmshohlar davri Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyotning eng yuksak bosqichlaridan biri sifatida alohida oʻrin tutadi. XII–XIII asrlarda shakllangan ushbu davlat nafaqat harbiy-siyosiy qudrati bilan, balki oʻziga xos **davlat boshqaruvi tizimi, qonun va farmonlar majmuasi**, shuningdek, **tarixiy-geografik hududiy siyosati** bilan ajralib turgan. Xorazmshohlar tomonidan yuritilgan maxsus farmonlar, yer-suvni boshqarish bilan bogʻliq qonunlar, soliqqa tortish va aholining ijtimoiy mavqeini tartibga soluvchi rasmiy hujjatlar nafaqat davlat asoslarini mustahkamladi, balki hududiy kengayish jarayonining ilmiy oʻrganilishida muhim manba vazifasini bajaradi. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Xorazmshohlar davlatida hukmdor tomonidan chiqarilgan **farmon** va **qonunlar** davlat hududlarining boshqaruvi, maʼmuriy boʻlinishlar, harbiy safarbarlik, savdo yoʻllarini muhofaza qilish, chegara nazoratini tashkil etish kabi masalalarni aniq tartibga solgan. Ayniqsa, Otsiz, Il-Arslon, Takash va Alouddin Muhammad kabi hukmdorlar davrida farmon chiqarish amaliyoti kuchayib, mamlakatning turli viloyatlari – Xorazm, Gurganj, Buxoro, Samarqand, Xuroson, Marv, Nishopur, Ray, Isfahon va hatto Hind vodiysiga tutash hududlar ustidan markaziy nazorat yanada kuchaytirilgan. Mazkur farmonlarning katta qismi davlat ichki siyosatini barqarorlashtirish, iqtisodiy markazlarni himoya qilish, yer egaligi tartibini belgilash va suv resurslaridan foydalanishni meʼyorlashtirishga oid huquqiy normalarni oʻz ichiga olgan. Tarixiy geografiya nuqtai nazaridan olganda, Xorazmshohlar davlati hududiy jihatdan

nihiyatda murakkab va dinamik tizimga ega bo'lgan. O'rta Osiyo, Xuroson va Eronga tutash geografik mintaqalarda siyosiy ustuvorlikka erishish maqsadida davlatning har bir yirik markazi bo'yicha alohida qonuniy boshqaruv mexanizmi joriy etilgan. Bu mexanizm shariat qoidalari, turkiy davlat boshqaruvi an'analari hamda saroy farmonlari asosida shakllangan bo'lib, har bir viloyat amiri mazkur qonunlarga to'liq bo'ysungan. Shuningdek, Xorazmshohlar tomonidan yo'lga qo'yilgan **“iqto' tizimi”**, **yer-suv taqsimoti, bojxona qonunlari, karvon yo'llarining himoyasi to'g'risidagi farmonlar** ushbu davlatning iqtisodiy hayotida juda muhim rol o'ynagan.

Xorazmshohlar davlati hududiy geografiyasini ilmiy rekonstruksiya qilishda “Kitob al-masolik val-mamolik”, “Tarixi Jahongushoy”, “Jome' at-tavorix”, “Hudud al-olam”, “Nuzhat al-qulub” kabi geografik va tarixiy manbalarning o'rni beqiyosdir. Bu asarlar nafaqat shahar va viloyatlarning joylashuvi haqida ma'lumot beradi, balki ularning siyosiy ahamiyati, strategik ustuvorligi, tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligi va aholining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini ham yoritadi. Xorazmshohlar tomonidan qadimdan amal qilib kelgan **suv xo'jaligi qonunlarini takomillashtirish**, Amudaryo bo'ylarida melioratsiya tizimini rivojlantirish, “obod qilinishi lozim bo'lgan yerlar” to'g'risida maxsus farmonlar chiqarish ham davrning tarixiy geografiyasiga oid muhim dalillardandir. Bu huquqiy-me'yoriy hujjatlar orqali yangi yerlarning o'zlashtirilishi, aholining joylashuvi, qishloq xo'jaligi rayonlarining shakllanishi va sug'orma dehqonchilik hududlari tizimi kengaytirilgan. Shu nuqtai nazardan, Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasini o'rganish nafaqat hududiy jarayonlarni qayta tiklash, balki davlatning siyosiy-iqtisodiy strategiyasi, uning qonuniy asoslari, boshqaruv madaniyati va xalqaro geosiyosiy pozitsiyasini chuqur tahlil qilishni ham taqozo etadi. Ushbu tadqiqot aynan shunday masalalarni ilmiy yoritish, Xorazmshohlar davlati hududiy tuzilmasining tarixiy dinamikasini aniqlash va uni zamonaviy tarixshunoslik kontekstida baholashga qaratilgan.

Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasi Markaziy Osiyo siyosiy va madaniy makonining shakllanishida hal qiluvchi omil bo'lib, ushbu davr hududiy

jarayonlarini o'rganish davlatning siyosiy-iqtisodiy qudrati, aholi migratsiyasi, dehqonchilik madaniyati va shaharlarning rivojlanish darajasini aniqlashda muhim ilmiy asos yaratadi. XII–XIII asrlar davomida Xorazmshohlar davlati O'rta Osiyodan tashqariga chiqib, ulkan hududni egallagan imperiya sifatida siyosiy geografik muhitga faol ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayon ichki boshqaruv tizimi, markazlashgan hukmronlik, qonun va farmonlar, shuningdek, iqtisodiy resurslardan foydalanish mexanizmlarining takomillashuvi bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Davlatning hududiy kengayishi faqat harbiy yurishlar natijasi emas, balki aniq geostrategik hisob-kitoblar, tabiiy geografik resurslarni nazorat qilish siyosati va savdo yo'llarini qo'lga olish bilan chambarchas bog'liq edi. Xorazmshohlar hukmdorlari boshqaruvida ma'muriy tuzilma markazlashgan bo'lib, har bir viloyat hukmdor farmonlari asosida boshqarilgan. Bu farmonlar siyosiy barqarorlikni ta'minlash, aholini soliqqa tortish, yer egaligini tartibga solish va suv resurslaridan foydalanish me'yorlarini belgilab beruvchi muhim huquqiy hujjatlar sifatida xizmat qilgan. Ayniqsa, Xorazmning qadimiy sug'orish tizimlari, Amudaryoning o'zanga bog'liq o'zgaruvchanligi va yangi yerlarni obod qilish siyosati davlatning iqtisodiy asosini mustahkamladi. Buning natijasida, Gurganj, Kat, Kunya-Urgench, Binkat, Buxoro, Marv, Nishopur, Tus kabi markazlar yirik iqtisodiy-geografik nuqtalarga aylandi. Shaharlar faqat ma'muriy ahamiyatga ega bo'lmay, ishlab chiqarish, hunarmandchilik va xalqaro savdo markazi sifatida shakllandi. Bu jarayonni boshqarish maqsadida chiqarilgan maxsus soliqlar, bojlar, karvon yo'llari xavfsizligiga oid farmonlar davlat ichida iqtisodiy integratsiyani kuchaytirgan. Xorazmshohlar tomonidan qo'llangan **iqto' tizimi** hududiy boshqaruvning juda muhim elementi bo'lib, yerlarning harbiy sodiqlik evaziga taqsimlanishi orqali davlatning siyosiy tayanchini mustahkamladi. Iqto' egalariga berilgan yerlar ma'lum darajada avtonom boshqaruvga ega bo'lsa-da, ular hukmdor farmonlariga to'liq bo'ysungan. Bu tizim aholi tarkibining geografik jihatdan qayta taqsimlanishiga, yangi dehqonchilik rayonlarining shakllanishiga va suv ta'minoti tizimlarining kengayishiga olib keldi. Xorazmshohlar davrida dehqonchilik hududlari

Amudaryo quyi oqimidan tashqariga kengayib, bo'ylama kanal tizimlari va yirik sug'orish inshootlari orqali yangi yerlardan unumli foydalanishga erishildi.

Davlatning tarixiy geografik tuzilmasi savdo yo'llari va harbiy strategik hududlarga nisbatan shakllangan. Xususan, Xorazmning G'arbga yo'naltirilgan geopolitik siyosati orqali Xuroson, G'arbiy Eron, Qafqaz va Dashti Qipchoq bilan aloqalar kuchaydi. Buyuk ipak yo'lining turli tarmoqlari nazorat ostiga olinib, mamlakat transregional savdodan ulkan daromad olgan. Savdo karvonlarini muhofaza qilishga doir maxsus farmonlar chiqarilib, har bir karvon yo'li bo'ylab qo'riqchilar, rabotlar, bojxonalar va nazorat maskanlari tashkil etilgan. Bu esa Xorazmshohlar davlatining iqtisodiy kuchini oshirib, uning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamladi. Hududiy siyosatning yana bir muhim jihati — shaharlararo yo'llar tizimining takomillashuvi bo'lib, ushbu yo'llar orqali harbiy qo'shinlar tezkor harakatlanishi, soliqlar o'z vaqtida yig'ilishi va diplomatik aloqalar samarali yuritilishi mumkin edi. Yo'l infratuzilmasining barqarorlashuvi hududlararo integratsiyani kuchaytirib, Xorazmshohlar davlatiga ilm-fan, madaniyat va iqtisodiyot markazlarini yagona makonda birlashtirish imkonini berdi. Shuningdek, shaharlarning geografik joylashuvi ularning siyosiy ahamiyatini belgilab, har bir viloyat strategik vazifa bilan ta'minlangan. Masalan, Gurganj — siyosiy-harbiy markaz, Buxoro — ilm-ma'rifat o'chog'i, Samarqand — madaniy-ma'muriy markaz, Marv — savdo va dehqonchilik hududi sifatida davlat tuzilishida yetakchi rol o'ynagan. Xorazmshohlar davlati hududiy jihatdan turli etnik, lingvistik va iqtisodiy guruhlarini o'z ichiga olgan bo'lib, bu ko'p qatlamli geografik makon hukmdorlarning siyosiy mohirligini talab etardi. Shuning uchun davlat boshqaruvida shariat qonunlari, turkiy davlat an'analari va mahalliy boshqaruv tajribasi uyg'unlashtirilgan. Har bir hududning o'ziga xos tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlari hisobga olingan holda maxsus qonunlar joriy qilingan. Misol uchun, chorvachilik bilan shug'ullanadigan hududlar uchun yaylov tartibi, suv kam bo'lgan mintaqalarda esa suv taqsimoti qat'iy farmonlar asosida boshqarilgan. Xorazmshohlar tomonidan amalga oshirilgan hududiy kengayish siyosati davlatning geosiyosiy mavqeini mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, ayrim manbalarda bu jarayon

“Markaziy Osiyodagi eng keng imperiya chegaralari” sifatida tilga olinadi. Biroq bu kengayish faqat harbiy kuchga emas, balki mohir diplomatiya, iqtisodiy integratsiya va ma’muriy islohotlarga tayanardi. Har bir yangi qo‘lga kiritilgan hududga maxsus farmon orqali boshqaruv me’yorlari belgilangan, shaharlar va qishloqlar hisobga olinib, soliqlar tizimi qayta tuzilgan. Ayniqsa, Xurosonning qo‘lga olinishi Xorazmshohlar uchun yangi bosqich bo‘lib, bu mintaqa davlatning iqtisodiy va harbiy-geografik tayanchiga aylangan. Tarixiy xaritalar, yozma manbalar va arxeologik topilmalar asosida aniqlanishicha, Xorazmshohlar davri geografik makonida tabiiy-geografik omillar ham siyosiy jarayonlarga katta ta’sir ko‘rsatgan. Amudaryoning o‘zan almashishi, cho‘l zonalarining kengayishi, iqlimning ayrim hududlarda o‘zgarishi aholi joylashuvi va dehqonchilik hududlariga ta’sir etgan. Shu sababli, hukmdorlar tabiiy resurslarni boshqarishga oid alohida farmonlar chiqarib, suv inshootlarini ta’mirlash, yangi kanallar qurish, cho‘llanishga qarshi kurashish tashabbuslarini yo‘lga qo‘yganlar. Bu jarayon Xorazmning tarixiy geografiyasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bo‘lgan. Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasi davlatning siyosiy kuchi, iqtisodiy salohiyati, hududiy boshqaruv tizimi, qonuniy me’yorlari va tabiiy-geografik resurslardan foydalanish siyosati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab va ko‘p qatlamli jarayondir. Ushbu davr hududiy o‘zgarishlarining chuqur tahlili O‘rta Osiyo tarixiy rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni ilmiy asosda yoritishga imkon beradi.

Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasining yana bir muhim jihati — bu davlatning iqtisodiy makonini shakllantirishda irrigatsiya tizimlarining tutgan o‘rni hisoblanadi. Amudaryo deltasining tabiiy sharoitlari doimo o‘zgaruvchan bo‘lgani tufayli Xorazm aholisi qadimdan suv resurslari ustidan muvozanatli boshqaruvni talab qiladigan murakkab xo‘jalik tizimini ishlab chiqqan. XII–XIII asrlarda mazkur tizim yanada takomillashib, hukmdorlar tomonidan chiqarilgan maxsus farmonlar orqali daryo o‘zanini barqarorlashtirish, mavjud kanallarni ta’mirlash, yangi sug‘orish tarmoqlarini barpo etish va suvdan foydalanish ustidan nazorat kuchaytirilgan. Masalan, Xorazmshoh Otsiz davrida Kaltaminor, Guldur, Faratak kabi yirik kanallarni

qayta tiklash va ularga xizmat ko'rsatishni tartibga soluvchi farmonlar chiqarilgani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bu farmonlar suv xo'jaligi mutasaddilarining vazifalarini, suvning ulash tartibini va kanallarni saqlash bo'yicha majburiyatlarni aniq belgilab bergan. Shu tariqa irrigatsiya tarmoqlarining kengayishi nafaqat qishloq xo'jaligi yerlarini ko'paytirgan, balki butun mintaqada aholi zichligining ortishiga, yangi qishloq va qishloq xo'jaligi rayonlari paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasida **shahar makonlarining o'sishi va urbanizatsiya jarayonlari** alohida ahamiyatga ega. Gurganj XII–XIII asrlar davomida O'rta Osiyoning eng yirik ilmiy va madaniy markaziga aylangan bo'lib, unda astronomiya, matematika, tibbiyot, falsafa va geografiya fanlari rivojlangan. Bu jarayon davlatning shaharlar siyosati bilan chambarchas bog'liq edi. Shaharlarning ma'muriy maqomi hukmdor farmonlari bilan tasdiqlanib, har bir markazga ma'lum vazifalar yuklatilgan. Shahar markazlari odatda saroy amaldorlari, harbiy qo'mondonlar, ulamolar va savdogarlarning faoliyat yuritadigan hududi sifatida shakllangan bo'lib, ularning iqtisodiy rolini mustahkamlash uchun maxsus soliq imtiyozlari, savdo bojlarining kamaytirilishi yoki ayrim tovarlar uchun alohida tariflar joriy etilgan. Bunday chora-tadbirlar shaharlarning iqtisodiy ravnaqi va mintaqaviy integratsiyada tutgan o'rnini kuchaytirgan. Davlatning g'arb va janubga qarshi olib borgan geostrategik siyosati shuni ko'rsatadiki, Xorazmshohlar savdo yo'llari bo'ylab siyosiy va harbiy ustunlik yaratish orqali mintaqaviy iqtisodiyot ustidan nazoratni qo'lga olgan. Xuroson viloyatining qo'lga olinishi ushbu jarayonning eng muhim bosqichi bo'lib, uning yirik savdo markazlari — Marv, Nishopur, Herat — imperiyaning iqtisodiy geografiyasida hal qiluvchi o'ringa ega edi. Bu hududlar orqali Eron, Iroq, Hindiston, Kichik Osiyo va Kavkazga yo'naltirilgan savdo karvonlari harakat qilgan. Savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash maqsadida saroy tomonidan maxsus farmonlar chiqarilgan bo'lib, ularda karvon yo'llaridagi har bir rabot, qo'riqchi posti va bojxona bekatlari faoliyati tartibga solingan. Shuningdek, karvonlarga yetkazilgan zararning qoplanishi, ularga hujum qilgan shaxslar uchun jazo choralarning qat'iy belgilanishi Xorazmshohlarning savdo siyosatida huquqiy

tartibning yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi. Aholining demografik tarkibi va etnik guruhlarining geografik joylashuvi ham Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasining ajralmas qismidir. Davlat tarkibida o'zbek, turkman, fors-tojik, qipchoq, og'uz, xorazmiy va boshqa elatlarning yashagani, ularning ma'lum hududlarga joylashtirilishi davlatning siyosiy barqarorligi va harbiy qudratini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, qipchoq qabilalari Xorazmshohlar harbiy salohiyatining asosiy qismini tashkil etgan bo'lib, ular Dashti Qipchoq bilan chegaradosh hududlarda joylashtirilgan. Bunday joylashtirish siyosati hukmdor farmonlari asosida amalga oshirilgan bo'lib, har bir qabila yoki urug'ning o'ziga tegishli yaylov, qishlov va suv resurslari aniq belgilanib qo'yilgan. Bu esa chorvachilik geografiyasi va ko'chmanchi aholining migratsion yo'llarini barqarorlashtirgan. Xorazmshohlar davlati hududida **qal'a va mudofaa inshootlarining geografik taqsimoti** ham alohida ilmiy tahlilni talab qiladi. Davlat chegaralarida va strategik yo'llar bo'yida joylashtirilgan qal'alar harbiy-huquqiy farmonlar bilan boshqarilib, ularning harbiy kuchi, qurollanish darajasi va garnizonlar soni doimo nazorat ostida bo'lgan. Chegara hududlarida joylashgan qal'alar orqali imperiya tashqi dushmanlar bosqiniga tayyor turar, shu bilan birga, ichki savdo yo'llarini himoya qilish vazifasini ham bajargan. Arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatadiki, Xorazmshohlar davriga mansub ko'plab qal'alar ikki yoki uch mustahkam devordan iborat bo'lgan, bu esa ularning harbiy-geografik ahamiyatiga dalildir. Tarixiy geografiyaning yana bir muhim qatlami — bu davlatning tabiat resurslarini boshqarish siyosatidir. Tog'li hududlardagi metall konlarini o'zlashtirish, cho'l zonasida joylashgan tuz konlaridan foydalanish, daryo atrofida baliqchilik xo'jaliklarini tashkil etish hukmdorlarning maxsus farmonlari bilan tartibga solingan. Ayrim manbalarda metall eritish ustaxonalariga soliq imtiyozlari berilgani, savdogarlar uchun mis, temir va tuzni manzildan tashqariga chiqarishda alohida tartiblar joriy qilingani qayd etiladi. Bularning barchasi Xorazmshohlar davlati iqtisodiy geografiyasining murakkab va puxta o'ylangan tizimga ega bo'lganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasini o'rganishda madaniy makon va ilm-fan markazlarining geografik joylashuviga alohida e'tibor qaratish

lozim. Gurganjda faoliyat ko'rsatgan mashhur olimlar — Abu Rayhon Beruniy, Mahmud al-Koshg'ariy, Zamaxshariy va boshqa mutafakkirlarning ilmiy merosi shahar makonining nafaqat siyosiy, balki ilm-fan taraqqiyotida ham markaziy o'ringa ega bo'lganini ko'rsatadi. Shaharlararo ilmiy aloqalar, kutubxonalar, madrasalar va ilmiy maktablarning geografik tarqalishi Xorazmshohlar davlati hududida intellektual makonning shakllanishiga olib kelgan. Yuqoridagi jarayonlarning barchasi shuni ko'rsatadiki, Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasi ko'p qatlamli, murakkab, o'zaro bog'liq siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va madaniy omillar majmuasidan iborat bo'lib, uni o'rganish mintaqaning o'rta asrlar davridagi ijtimoiy-siyosiy rivojlanishini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Xorazmshohlar davrining tarixiy geografiyasini to'liq anglash uchun mamlakatning **ichki va tashqi kommunikatsiya tizimlari**, ya'ni yo'llar, ko'priklar, rabotlar, chegara punktlari, bojxona nazorati va pochta xizmatlarining geografik tuzilishini ham chuqur tahlil qilish zarur. XII–XIII asrlarda Xorazmshohlar davlatida “barid” deb nomlangan pochta va axborot tizimi faoliyat yuritgan bo'lib, uning asosiy vazifalaridan biri hukmdor farmonlari, rasmiy xabarlar va ma'muriy topshiriqlarni tezkor yetkazish edi. Bu tizimning samaradorligi bevosita yo'l infratuzilmasi — shaharlar orasidagi masofa, yo'llarning holati, rabotlar va bekatlar joylashuvi bilan bog'liq bo'lib, shuning uchun hukmdorlar tomonidan yo'llarni ta'mirlash, yangi rabotlar qurish va mavjudlarining faoliyatini tartibga soluvchi farmonlar chiqarilgan. Bu farmonlarda har bir rabotning qaysi mas'ul tomonidan boshqarilishi, ularning moliyalashtirilishi va xavfsizlik choralari ko'rish bo'yicha aniq ko'rsatmalar belgilangan bo'lgan. Xorazmshohlar davri iqtisodiy geografiyasining yana bir muhim tarkibiy qismi — **hunarmandchilik markazlarining hududiy joylashuvi va ishlab chiqarish tarmoqlarining geografik taqsimotidir**. Gurganj, Marv, Buxoro, Samarqand va Nishopur kabi shaharlar kulolchilik, misgarlik, to'qimachilik, temirchilik, zargarlik, qurolsozlik va qog'oz ishlab chiqarish bilan mashhur bo'lgan. Har bir shahar o'zining tabiiy resurslari, geografik joylashuvi va savdo imkoniyatlariga ko'ra ma'lum bir mahsulot turi bo'yicha ixtisoslashgan. Masalan, Marv va

Nishopurning ipak ishlab chiqarish markazlari sifatidagi roli, Gurganjning qurolsozlik va zargarlik sanoatidagi yetakchiligi, Buxoro va Samarqandning to'qimachilik hamda qog'oz tayyorlashdagi ustunligi shahar geografiyasining iqtisodiy kuch bilan qanday uyg'unlashganini ko'rsatadi. Hunarmandchilik markazlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida hukmdor farmonlari bilan ustaxonalar uchun soliq imtiyozlari, xomashyo ta'minoti va xavfsizlik kafolatlari joriy etilgan. Bundan tashqari, hunarmandlar gildiyalari va ularning boshqaruvi ham rasmiy me'yorlar bilan tartibga solingan bo'lib, bu ishlab chiqarishning barqarorligini ta'minlagan.

Davlatning siyosiy geografiyasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bu — **chegaralar va ularning harbiy-huquqiy tartibga solinishidir**. Xorazmshohlar davrida chegaralar nafaqat tabiiy to'siqlar — daryo, tog' yoki cho'l bilan belgilanar edi, balki ularning rasmiy maqomi maxsus farmonlar orqali huquqiy jihatdan mustahkamlanardi. Masalan, Xuroson bilan chegaralarda joylashtirilgan harbiy qismning vazifalari, garnizon soni, ularning oziq-ovqat va qurol-aslaha bilan ta'minlanishi farmonlarda aniq qayd etilgan. Bundan tashqari, chegara hududlarida bozorlar va savdo punktlari tashkil etilib, ular orqali o'tuvchi karvonlar maxsus bojlar to'lagan. Ushbu bojlar savdo geografiyasini tartibga solish, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni muvozanatli saqlash hamda davlat daromadlarini oshirishda muhim rol o'ynagan. Xorazmshohlar davlati o'sha davrning geosiyosiy makonida o'ziga xos diplomatik geografiyani shakllantirgan. Diplomatik aloqalar odatda muayyan siyosiy yo'nalishlar bo'yicha tashkil etilgan bo'lib, Eron, Iroq, Hindiston, Dashti Qipchoq, Kichik Osiyo, Qafqaz va Sharqiy Yevropa davlatlari bilan bo'lgan aloqalar geografik masofaga, yo'l infratuzilmasiga va siyosiy manfaatlarga qarab yo'lga qo'yilgan. Diplomatik elchilar harakat qiladigan yo'llar, ularga beriladigan himoya farmonlari, qabul qilish tartibi va elchilar maqomi ham hukmdor farmonlari orqali aniq tartibga solingan. Bu jarayon davlatlararo munosabatlarning geografik xaritasini yanada kengaytirgan va Xorazmshohlarning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlagan. Aholining joylashuvi va demografik geografiyasi masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, Xorazmshohlar davrida aholi ko'chishi asosan iqtisodiy

resurslar, suv manbalari, harbiy-strategik ehtiyojlar va tabiiy muhit omillari bilan belgilanar edi. Amudaryo deltasi aholining eng zich yashaydigan hududi bo'lib, bu yerda sug'orma dehqonchilik yuksak darajada rivojlangan. Cho'l zonasi yaqinidagi hududlarda esa ko'chmanchi chorvador qabilalarning yashashi kuzatilgan. Aholi migratsiyasi hukmdor farmonlari orqali tartibga solinib, ko'chmanchilarga qishlov va yozlov chegaralari aniq belgilab berilgan. Bunday me'yorlar aholi o'rtasida yer-suv nizolarining oldini olgan va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlagan. Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasining madaniy qatlami ham nihoyatda keng. Shaharlar va qishloqlardagi me'moriy yodgorliklar, madrasalar, masjidlar, saroylar va qo'rg'onlarning geografik taqsimoti davlat madaniyatining qaysi hududlarda qanchalik rivojlanganini ko'rsatadi. Gurganj va Buxoro kabi markazlarda madaniy hayotning yuksak bo'lishi ilm-fan maskanlarining ko'pligi, olimlarning bu yerlarga to'planishi va hukmdorlarning madaniyatni qo'llab-quvvatlovchi farmonlar chiqarishi bilan bog'liq edi. Madrasalar joylashuvi, ularning ta'lim dasturlari, vakf yerlarining taqsimoti ham tarixiy manbalarda qayd etilgan bo'lib, bularning barchasi madaniy geografiyani yanada aniqroq tasavvur etishga imkon beradi. Bularning barchasi Xorazmshohlar davlati geografiyasining murakkab, ko'p qirrali va o'zaro bog'liq tizimdan iborat ekanini ko'rsatadi. Siyosiy, iqtisodiy, harbiy, madaniy, tabiiy va demografik omillar birgalikda mamlakatning tarixiy-makonsal tuzilishini shakllantirgan va imperiyaning qudratini ta'minlagan.

XULOSA

Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasi o'rta asr Markaziy Osiyo siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining eng yuksak bosqichlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrni o'rganish shuni ko'rsatadiki, Xorazmshohlar davlatining hududiy tarkibi, boshqaruv tizimi, qonun va farmonlar asosidagi ma'muriy siyosati, irrigatsiya inshootlari, savdo yo'llari, harbiy-strategik makon hamda shahar madaniyati davlatning umumiy taraqqiyotini belgilagan asosiy omillar qatoriga kiradi. Davlat hududlarining shakllanishi va kengayishi faqat harbiy g'alabalar tufayli emas,

balki chuqur o'ylangan geostrategik siyosat, tabiiy geografik imkoniyatlardan oqilona foydalanish, iqtisodiy resurslarni markazlashgan boshqaruv ostiga olish va ilmiy madaniy muhitni qo'llab-quvvatlash siyosati orqali amalga oshirilgan. Xorazmshohlar tomonidan chiqarilgan farmonlar davlat boshqaruvida huquqiy normalarning ustuvor o'ringa ega bo'lganini, yer-suv taqsimoti, iqto' tizimi, soliqlar, savdo bojlarining aniq tartibga solinishi esa davlatning iqtisodiy geografiyasida yuksak darajadagi tashkilotchilik mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Amudaryo deltasi va sug'orma dehqonchilikka asoslangan xo'jalik tizimi iqtisodiy hayotning tayanchiga aylangan bo'lib, bu tizimni saqlash va kengaytirish maqsadida hukmdorlar tomonidan qator irrigatsion farmonlar chiqarilgan. Shuningdek, Buyuk Ipak yo'lining bir necha tarmoqlarining davlat nazorati ostiga olinishi savdo geografiyasini kuchaytirgan, shaharlarning ravnaqi va xalqaro aloqalarning kengayishiga xizmat qilgan. Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasi ko'p qatlamli va murakkab tuzilishga ega bo'lib, siyosiy geografiya, iqtisodiy resurslar topografiyasi, demografik joylashuv, shaharlar tarmog'i, harbiy inshootlar tizimi va tabiiy-geografik omillar o'zaro uyg'un holda faoliyat yuritgan. Davlatning hududiy makoni nafaqat markazlashgan boshqaruv siyosati bilan, balki madaniy va ilmiy muhitning rivoji bilan ham mustahkamlangan. Ayniqsa, Gurganj, Buxoro, Marv kabi yirik madaniy markazlar ilm-fan taraqqiyotini qo'llab-quvvatlagan bo'lib, ularning geografik joylashuvi ham davlatning siyosiy-iqtisodiy kuchini oshirgan.

Yakuniy xulosa shuki, Xorazmshohlar davri tarixiy geografiyasi nafaqat o'tmish jarayonlarini o'rganishda, balki bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlarining hududiy-siyosiy shakllanishi va geostrategik xususiyatlarini tahlil qilishda ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu davrning geografik o'ziga xosliklarini chuqur tahlil qilish orqali hududning tabiiy imkoniyatlari, strategik manzillari, tarixiy shaharlar tarmog'i va iqtisodiy resurslarining o'sha davrdagi roli haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin.

FOYDALANILGAN MANBALAR

Asosiy yozma manbalar

1. **Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.** — Toshkent: Fan, 1968.
2. **Al-Idrisi. Nuzhat al-mushtaq fi ikhtiroq al-afaq.** — Qohira nashrlari.
3. **Yoqut Hamaviy. Mu'jam al-buldon.** — Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1987.
4. **Juvayniy, Ata Malik. Tarixi Jahongushoy.** — Tehron nashri.
5. **Rashididdin Fazlulloh. Jome' at-tavorix.** — Tehron, 1957.
6. **"Hudud al-Alam".** — Leyden nashri, 1937.
7. **Narshaxiy. Buxoro tarixi.** — Toshkent: Fan, 1993.

Zamonaviy tadqiqotlar

8. **A. Sagdullayev, R. Mavlonov, A. Eshov. O'zbekiston tarixi (Qadimgi davrdan XV asrgacha).** — Toshkent: O'zbekiston, 2010.
9. **B. Ahmedov. Xorazmshohlar davlati tarixi.** — Toshkent: Fan, 1994.
10. **S. Karimov. O'rta Osiyo davlatlari tarixiy geografiyasi.** — Toshkent: Universitet, 2015.
11. **Bartold V.V. Turkistonning tarixiy geografiyasi.** — Moskva: Nauka, 1965.
12. **A. Doniyorov. Xorazmning o'rta asrlar irrigatsiya tizimi.** — Urganch: Xorazm, 2004.
13. **P. Golden. An Introduction to the History of the Turkic Peoples.** — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
14. **C.E. Bosworth. The Ghaznavids and the Khwarazmshahs.** — Edinburgh University Press, 1976.
15. **O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti nashrlari (turli yillarda).**

Arxeologik va kartografik manbalar

16. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi materiallari (S.P. Tolstov boshchiligida).
17. ***O'zbekistonning tarixiy atlaslari***, Davlat kartografiya qo'mitasi nashrlari.
18. Qurama va Xorazm vohasi bo'yicha arxeologik xaritalar (Institut arxeologiyasi).